

◆ Axtarırlar, tapıntılar

Paşa ƏLİOĞLU

Nizami Gəncəvi əslərlərinin Bakı əlyazmaları

Min ildən artıq bir müddət ərzində Azərbaycan xalqının mənəvi irsi, ədəbiyyatına, elmin müxtəlif sahələrinə dair əsərlər ərəb qrafikalı əlyazmalara köçürülmüşdür. Üzərində ən müxtəlif peşə sahiblərinin – xəttat-katiblərin, miniatürçü rəssamların, kağız düzəldənlərin, kitabın bəzədilməsi, tərtili ilə məşğul olan ləvvahların, onu qızıl suyu ilə bəzəyən müzəhiblərin, cildçilərin və s. çalışdığı Azərbaycan əlyazma kitabı xalqımızın dünya mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi nadir incilərdəndir. Dünyada elə bir böyük Şərq mədəniyyəti muzeyi, kitabxanası, əlyazma kolleksiyası yoxdur ki, orada Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi sərvəti olan əlyazmalarımız saxlanmasın. Bu gün Londonda və Parisdə, Vatikan-da və Berlində, Sankt-Peterburqda və Nyu-Yorkda, İstanbulda və Qahirədə, Tehrandə və Təbrizdə, bir çox digər yerlərdə Azərbaycan şair və alimlərinin müxtəlif əsərlərinin əlyazmaları mühafizə edilməkdədir.

Cəsərlə deyə bilərik ki, dünya əlyazmaları xəzinələrində əsərləri ən çox yayılmış Azərbaycan müəllifi dahi şairimiz Nizami Gəncəvidir. Məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə hökmdar saraylarında, elm-tədris müəssisələrində bir müddət ərzində poetik və nəsr əsərləri, tarixə və digər sahələrə dair risalələr əsasən yeni fars dilində yazılırdı. Nizami Gəncəvi də dövrün ədəbi dəbinə uyğun olaraq şeir və məsnəvilərini bu dildə yazmışdır. Şairin ölümündən az bir müddət sonra digər Azərbaycan şairi Əlinin ana dilində “Qisseyi-Yusif” poeması meydana çıxır. Nizaminin əsərlərini o zaman dərin fikirləri ifadə etməyə imkan verən fars dilində yazması onun humanist məzmunlu yaradıcılığının qısa müddətdə bütün Yaxın və Orta Şərqdə yayılmasına, dünyaca məşhur olmasına şərait yaratdı. Nizami dünyada bütün dövrlərin ən böyük ədəbi dühalarından sayılmaqdadır. Təsadüfi deyildir ki, onun əsərlərinin əlyazmaları dünya əlyazma xəzinələrinin ən dəyərli eksponatı hesab olunur. Şairin əsərlərinin avtoqrafı və ya sağlığında köçürülmüş nüsxəsi əlimizə çatmamışdır. Məlumata görə,

Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sinin ən əski bəlli nüsxəsi h.718-ci ildə (m.1318-1319) köçürülmüşdür, Tehran Universiteti Kitabxanasında saxlanmaqdadır. Nizami "Xəmsə"sinin Paris Milli Kitabxanasında saxlanan nüsxəsinin köçürülməsi h.763-cü ilin rəcəb ayının 6-da (m. 1may 1362) tamamlanmışdır. "Xəmsə"nin ən əski nüsxələrindən biri Berlində, Almaniya Dövlət Kitabxanasında saxlanmaqdadır. H.764-765-ci illərdə (m.1362-1363) köçürülüb. Dahi Azərbaycan şairinin dünya kitabxanalarında saxlanmaqda olan digər əski və diqqətəlayiq nüsxələri də az deyil.

Nizami Gəncəvi əsərlərinin ən dəyərli əlyazma nüsxələrinin saxlandığı xəzinələrdən biri də AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutudur. İnstitut əməkdaşlarının son hesablamalarına görə, burada şairin əsərlərinin 37 unikal əlyazması qorunur. Nizami irsinin daha hərtərəfli öyrənilməsində bu nüsxələrin əhəmiyyəti əvəzsizdir. Qeyd edək ki, Nizami Gəncəvi əsərlərinin əlyazmalarının sayca çoxluğu onların üzərində tekstoloji tədqiqat apararı, şairin əsərlərinin elmi-tənqidi mətni üzərində çalışan araşdırıcılar üçün çətinliklər törətməkdədir. Ötən əsrin 40-cı illərində dahi şairin poemalarının elmi-tənqidi mətninin hazırlanmasına rəhbərlik edən görkəmli rus şərqşünası Y.E.Bertels 1947-ci ildə çap etdirdiyi "Nizami mətni üzərində iş" adlı məqaləsində yazırdı: "Nizami Gəncəvinin istər bütöv "Xəmsə"sinin, istərsə də ona daxil olan ayrı-ayrı poemaların əlyazmaları çoxdur. Təkcə Leninqrad kitab xəzinələrini götürsək, burada iyirmidən çox nüsxə tapmaq olar. Əgər Qərbi Avropa və Şərq xəzinələrini götürsək, əlyazmaların sayı yüzdən artıq olar. Tamamilə aydındır ki, yüzlərlə əlyazma üzərində iş görmək mümkün deyildir, çünki bu zaman mətnin tərtibçisi hədsiz-hüduzsuz nüsxə fərqləri arasında itib-bata bilər". Hazırda dünya xəzinələrində Nizaminin aşkar edilmiş əlyazma nüsxələrinin sayının xeyli artması şairin əsərlərinin mətni üzərində çalışanların işini daha da çətinləşdirmişdir. Y.E.Bertelsə görə, Nizami Gəncəvi əsərlərinin əlyazmalarındakı təhriflərin çoxluğu şairin mətninin başa düşülməsinin orta əsr katibləri üçün nə qədər çətin olduğunu göstərməkdədir. Y.E.Bertels 1956-cı ildə Moskvada, SSRİ EA nəşriyyatında çap etdirdiyi "Nizami. Şairin yaradıcılıq yolu" kitabında dahi sənətkarın əlyazmalarındakı təhriflərin onun həyat və yaradıcılığını araşdırarı bezi tədqiqatçıları yanlış qənaətlərə gətirməsi barədə də fikrini bildirmişdir: "Londonun Britaniya muzeyindəki fars əlyazmaları kolleksiyası kataloqunun tərtibçisi Ç.Ryö Baxerə (macar şərqşünası – P.Ə.) bezi düzəlişlər etmişdir. O, bezi tarixləri dəqiqləşdirmiş, Nizaminin həyatına dair Şərq mənbələrinin biblioqrafiyasını tərtib etmiş, lakin elmi dövriyyəyə elə bir səhv daxil etmişdir ki, Qərb elmi hələ də bundan yaxasını qurtara bilmir. O, əlində olan əlyazmalardan birindən çıxış edərək Nizaminin vətəni özünün dəfələrlə əsərlərində haqqında danışdığı Gəncədən Qum ətrafına keçirmişdir. Tədqiqatçı belə bir faktla tamamilə hesablaşmır ki, Nizami Qum haqqında heç bir əsərində danışmır, bu, açıq-aşkar interpolyasiya edilmiş (əlavə edilmiş – P.Ə.) beytə daha əski əlyazmalarda rast gəlinmir".

Milliyyətçə fars olan İran alimi Səid Nəfisi bu məsələyə belə münasibət bildirmişdir: “Bütün mənbələrdə Nizami Gəncəli kimi təqdim olunur. Birinci dəfə “Xülasət ül-əşar” kitabının müəllifi onun Qum şəhərindən olması barədə fikir irəli sürmüşdür. O, yazır: “Onun əslisi Qum şəhərindən olsa da Gəncədə anadan olmuşdur.” Müəllifin belə bir qənaətə gəlməsinə səbəb Nizaminin “Xəmsə”sinə daxil olan “İqbalnamə”yə salınmış iki saxta beytdir. Həmin iki beyt Nizamiyə aid olan bəzi etibarsız nüsxələrin iki beytinin arasına salınmışdır:

کرفتاری کنجه تاچند چند؟	نظامی ز کنجینه بگشای بند
ولی از قهستان شهر قم	چودر گرچه در بحر کنجه کم
نظامی از آنجا شده نامجو	بتفرش دهی هست تا نام او
روان کن اگر گنجی آگندهای	برون آرا گر صیدی افکندهای

Tərcüməsi:

**Nizami, xəzinənin qapısını aç,
Nə zamana qədər Gəncə bəndində olacaqsan?**

**Dürr kimi Gəncə deryasında itsəm də,
Əslində Qumun Qəhistanındanam.**

**Təfrişdə Ta adında bir kənd var,
Nizami o yerdən şöhrət qazanıb.**

**Bir ov vurubsansa, gəl çıxar göstər,
Bir xəzinə yığıbsan əgər, onu yola sal (bəxşiş et).**

Aydın görmək olur ki, birinci və dördüncü beytlər ardıcıldır və məzmunca biri-birini tamamlayır. İkinci və üçüncü beytlər sonradan həmin beytlərin arasına yerləşdirilib və şeirin ardıcılığını pozub. Bundan əlavə, həmin beytlərdə Nizaminin Qumun Qəhestanında yerləşən Təfriş mahalının Ta kəndindən olduğu iddiası irəli sürülür. Lakin Nizami dövründə indiki Təfriş adlanan yer Təbrəş adlanırdı. Bəzi kitablarda Təbrəs kimi qeyd olunub. Nizami ilə eyni dövrdə yaşayan “Rahət əs-sodur” kitabının müəllifi, 599-cu hicri ilində kitabı yazdığı zaman həmin kitabın 30-cu və 395-ci səhifələrində onu Təbrəş kimi qeydə alıb. Bundan əlavə, həmin dövrdə yaşayan şair Şəmsəddin Lağəri, batinilərin zülmündən tənge gəldiyi üçün yazdığı bir şeir parçasında belə deyir:

خمسروا هست جای باطنیان	قم و کاشان و آبیه و طبرش
آب روی چهار یار بدار	و ندین چار جای زن آتش
پس فراهان بسوز و مصلحکان	تا چهارت ثواب گوردشش

Tərcüməsi:

***Ey mənim şahım! Batinilərin yeri
Qum, Kaşan, Abeh və Təbreşdir.***

***Dörd səhabənin hörmətini saxla,
Bu dörd yerə od vur, sən odla.***

***Sonra Fərahanı və Müslihkanı yandır,
Savabın dörddürsə, altıya çatdır.***

Təfriş şəhərinin indiki formada qeyd olunmasına rast gəldiyim ən qədim mənbə Həmdulla Mustofinin “Nüzhətül-qulub” kitabıdır. Bu kitab 8-ci hicri əsrində yazılıb və bu iki beyt də səkkizinci əsrdən sonra, Nizaminin yaşadığı dövrdən təxminən 200 il sonra əlavə olunub və qədim nüsxələrdə yoxdur. Hər bir halda, aydındır ki, Təqiəddin Ovhedinin “onun əsli Qum şəhərindən olsa da Gəncədə anadan olmuşdur” – iddiası, əslində, həmin iki saxta beytə istinadən yazılıb. 1016 hicri ilində, o, öz kitabını yazanda həmin saxta beytləri də yaymışdır. Bundan əlavə, Ta adlı bir kənd İrənin heç bir yerində hər hansı bir mənbədə qeydə alınmayıb”.

Nizami mətnlərindəki təhriflərin sayının çoxluğundan danışan Y.E. Bertels dahi şairin əsərlərinin ən əski əlyazmalarına üstünlük verməyi məsləhət görür: “Nizaminin dili bir çox katiblər üçün çətin anlaşılacaq olmuşdur. Bəzi sözləri başa düşməyəndə onlar “düzəlişlər” etməyə çalışırdılar, çox hallarda beytin mənasını məhv və ya təhrif edirdilər.

Xüsusi olaraq nəzərə almaq lazımdır ki, XV əsr və sonrakı dövr əlyazmalarının, demək olar ki, hamısında interpolasiyalar çoxdur, daha etibarlı mətnə XIV əsr əlyazmalarında rast gəlmək olar. Lakin onlar çox azdır və dünya kitabxanalarına səpələnmişlər”. Beləliklə, Nizami əsərlərinin XV-XVI əsrlərə və sonrakı dövrlərə aid əlyazma nüsxələrini də tekstoloji araşdırmaya cəlb etmək mümkündür.

Nizami Gəncəvi əsərlərinin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan ən əski, ən dəyərli əlyazmalarında onun vətəninə dair saxta beytlərə rast gəlmirik. Bu saxta beytlərdən daha çox Nizaminin Azərbaycan şairi olmasına qısqanclıqla yanaşan, onu fars şairi kimi təqdim edən İrən alimləri, bəzi bədxahlarımız “fakt” kimi istifadə edirlər.

Məlumat üçün deyək ki, Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan ən qədim Nizami əlyazması “Xəmsə”nin “İskəndərnamə”sindən “Şərəfnamə” hissəsidir. H.q. 891-ci ilin birinci yarısında (m.1418) narın nəstəliq xətti ilə Şərqi kağızına iki sütunda köçürülmüşdür. “Şərəfnamə”nin bu əlyazması, ümumiyyətlə, dünyada həmin əsərin ayrıca nüsxələri içində ən qədimi sayılır. İnstitutda saxlanan ən əski “Xəmsə” nüsxəsi h.q. 825-ci ildə (m.1421) incə nəstəliq xətti ilə noxudu rəngli qalın Şərqi kağızına köçürülmüşdür. Qeyd etdiyimiz kimi, həmin “Xəmsə”nin “İqbalnamə”sində Nizaminin vətəninə dair saxta beytlərə rast gəlmirik. Bu əlyazma bir sıra cəhətlərinə görə diqqətə cəlb edir. Əvvəla, burada “Xəmsə”nin bütün məsnəviləri xronoloji ardıcılıqla köçürülmüşdür. Əlyazma orta əsrlərdə Nizami ənənələrinin

müxtəlif ölkələrdə yayılmasını, ədəbi əlaqələrimizi öyrənmək baxımından da dəyərlidir. Özü də şair olan katib Davudi əlyazma vərəqlərinin haşiyələrində incə xətlə Nizami ədəbi məktəbinin ilk davamçısı sayılan Əmir Xosrov Dəhləvinin "Xəmsə"sini köçürmüşdür. Hər iki "Xəmsə" eyni xətlə, eyni tərtibatla köçürülmüşdür. Fərq ondan ibarətdir ki, Nizami əsərlərinin başlıqları qızılı suyla, Əmir Xosrov Dəhləvi əsərlərinin başlıqları isə qırmızı boya ilə yazılıb. Davudi kitabın sonunda 47 beytlik qəsidəsini köçürmüşdür. Qəsidəsində hər iki "Xəmsə"ni böyük diqqətlə köçürməsi danışan Davudi maddeyi-tarixlə bu işi h.825-ci ildə (m.1421) tamamladığını bildirir. Əlyazma qrafik cəhətləri ilə də diqqəti cəlb edir. Hər yerdə "ya" hərfinin altında üç nöqtə qoyulmuşdur ki, bu xüsusiyyət XV əsrdən sonrakı əlyazmalarda müşahidə olunmur. Sonrakı dövrlərdə əldə edildiyindən bu əlyazma Nizami poemalarının elmi-tənqidi mətnlərinin tərtibində istifadə olunmamışdır. Nüsxəni ilk dəfə ətraflı təsvir edən akademik Möhsün Nağısoylu onu Vəhid Dəstgirdinin mətni və Bakıda tərtib edilən elmi-tənqidi mətnlərlə müqayisə edərək yazır: "Məlumdur ki, "Xəmsə" indiyədək tam şəkildə məşhur nizamişünas alim Vəhid Dəstgirdi tərəfindən Tehrandə nəşr olunmuş, əsərin elmi-tənqidi mətni isə ("Yeddi gözəl" poemasından başqa) görkəmli şərqşünas alim Y.E.Bertelsin rəhbərliyi ilə Bakıda hazırlanmışdır. Tehran nəşri 30 əlyazma, tənqidi mətn 10 əlyazma əsasında hazırlanmışdır. Bunların ən qədimi XIV əsrə aiddir... Əlyazma ilə Tehran nüsxəsinin və tənqidi mətnin müqayisəsi göstərir ki, Bakı nüsxəsinin mətni tənqidi mətn üçün əsas götürülmüş "Xəmsə"nin 1362-ci il tarixli Paris nüsxəsinin mətninə daha uyğun gəlir. Bunu istər hər iki nüsxədəki ayrı-ayrı başlıqların uyğunluğu, istərsə də başqa nüsxələrdən fərqli bir çox beytlərin eyni variantları göstərir. Lakin Bakı əlyazmasının mətni Paris nüsxəsinə nə qədər yaxın olsa da onda elə başlıqlara, beytlərə və arxaik sözlərə rast gəlmək olur ki, onlar tənqidi mətnə istifadə olunmuş nüsxələrin heç birində və Tehran nəşrində yoxdur. Məsələn, "Xosrov və Şirin" poemasının tənqidi mətnindəki "Rəftən-e Şirin be şekar və əz anca be Mədain rəftən" (Şirinin ova getməsi və oradan Mədainə getməsi) başlığının Bakı nüsxəsindəki qarşılığı belədir: "Qorxidən-e Şirin və rəftən be moşkuy-e Xosrov" (Şirinin qaçması və Xosrovun sarayına getməsi). Göründüyü kimi, tənqidi mətnindəki başlıqda "rəfən" (getmək) sözü iki dəfə işlənmişdir. Əsərin məzmunundan isə məlum olur ki, poemanın həmin hissəsində Şirinin məhz qaçması təsvir olunur. Həmin başlıqda işlənmiş qədim fars sözü "moşkuy" (saray) və əsərin ayrı-ayrı hissələrində təsadüf olunan, bəzi arxaik sözlərə əsasən güman etmək olar ki, əlyazma daha qədim nüsxədən köçürülmüşdür". Beləliklə, gələcəkdə Nizami Gəncəvi əsərlərinin yeni elmi-tənqidi mətnlərini tərtib edərkən haqqında danışdığımız əlyazmanı və Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan bir sıra digər nüsxələri mütləq nəzərə almaq lazım gələcəkdir. Əlyazmalar İnstitutunda Nizami əsərlərinin XV əsrdə köçürülmüş daha iki (cəmi dörd) əlyazması mühafizə edilir. Tədqiqatçıların bildirdiyinə görə, Nizami "Xəmsə"sinin XV əsrdə köçürülmüş məlum əlyazmalarının ümumi sayı yüzə yaxındır. İnstitutda Nizami "Xəmsə"sinin

XVI əsrdə köçürülmüş 9 əlyazması qeydə alınıb. Bu yüzilliyin əlyazmalarının daha geniş yayıldığını qeyd etmək istərdik. Onlardan dünya kitabxanalarında saxlananların sayı 200-dən bir qədər çoxdur. İnstitutda Nizami əsərlərinin XVII-XVIII və XIX əsrlərdə köçürülmüş dəyərli əlyazmaları da mövcuddur.

Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan elə "Xəmsə" nüsxələri vardır ki, buradakı Nizami məsnəviləri müxtəlif zamanlarda köçürülmüşdür. Məsələn, M-156 şifrlı "Xəmsə" əlyazması qara mürəkkəblə, gözəl nəstəliq xətti ilə dörd katib tərəfindən müxtəlif dövrlərdə yazılmış, sonradan bu əsərlər bir əlyazma kitabı halında birləşdirilmişdir. Məsnəvilərdən dördüncüsü olan "Yeddi gözəl" (v. 119a-177b) buradakı başqa məsnəvilərdən daha əvvəl – XVI əsrin birinci yarısında köçürülmüş, mətn qızıl suyu, açıq mavi və qara rəngli boyalarla işlənmişdir. Nəbatı naxışlarla bəzədilən ünvan səhifəsi ilə başlanır.

Burada Təbriz miniatür məktəbinə məxsus 27 miniatür vardır. Həmin kitabda "Xəmsə"nin sonuncu məsnəvisinin ikinci hissəsi olan "İqbalname" (v. 248b-308b) XVI əsrin birinci yarısında nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Burada şairin "Xosrov və Şirin" poeması XVIII əsrin ikinci yarısında gözəl nəstəliq xətti ilə köçürülmüş, qızılı və göy xətlərlə çərçivələnmişdir. Mətn qızıl suyu, mavi və qırmızı mürəkkəblə işlənmiş naxışlı ünvan səhifəsi ilə başlayır. Məsnəviyə İsfahan miniatür məktəbinə məxsus 16 miniatür əlavə edilib.

Əlyazmadakı digər məsnəvilər XIX əsrin birinci yarısında Orta Asiyada köçürülmüşdür.

Qeyd edək ki, Nizami əlyazmalarının Bakı nüsxələri içində Azərbaycan-Orta Asiya mədəni əlaqələrindən bəhs edən maraqlı kitablar vardır. Məsələn, h. 1059-cu ilin səfər ayının birində (m. 13 fevral 1649) köçürülmüş M-361 şifrlı əlyazma incə nəstəliq xətti ilə dörd sütunda köçürülmüşdür. Mətn qara, başlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə yazılıb. Poemalar xronoloji ardıcılıqla yerləşdirilib. Kitabın 330b vərəqindəki ərəb əlifbası ilə yazılmış qeyddən məlum olur ki, bu nüsxəni məşhur özbək şairi Qafur Qulamın dördüncü babası Mirzə Əzəmət həcc səfərində Təbrizdə almışdır. Qafur Qulam 1947-ci ildə Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi münasibəti ilə bu əlyazmanı qardaş Azərbaycan xalqına bağışlamışdır. Kitab Orta Asiyada tünd qəhvəyi rəngli cildə tutulmuşdur. Bu "səyyah" əlyazmanın taleyi maraqlıdır: Əvvəlcə, o, Azərbaycanda, Təbrizdə hazırlanmış, sonra həcc səfərində olan bir özbək tərəfindən alınmış (bu faktın özü qardaş xalqın Nizami irsinə məhəbbətindən danışır), orada yenidən cildlənmiş, yüzillər sonra vətənə qayıtmışdır.

Əlyazmalar İnstitutunda vaxtı ilə görkəmli şair Xurşidbanu Natəvanın, kolleksioner Novruz Ağayevin kitabxanalarında olmuş Nizami "Xəmsə"sinin əlyazma nüsxələri də qorunmaqdadır.

Əlyazmaları nəzərdən keçirdikcə Nizami "Xəmsə"sini köçürən katiblərin əməyinin orta əsrlərdə kifayət qədər yüksək dəyərləndirildiyini görürük. H.977-ci ildə (m.1569-1570) köçürülmüş M-323 şifrlı Nizami "Xəmsə"sinin

katibi kitabın sonunda qeyd edir ki, əməyinə görə on iki böyük əşrəfi almışdır.

Nizami Gəncəvi əsərlərinin bəzi əlyazmaları mətn üzərində mətnşünaslıq əməliyyatları aparılması baxımından maraq doğurur. XVII əsrdə köçürülmüş M-207 şifrli nüsxənin elmi maraq doğuran cəhəti ondan ibarətdir ki, katib Dust Məhəmməd ibn Dərviş əd-Dərəxci (Dərəxəci) əsərin köçürülməsini bitirdikdən sonra onu "Xəmsə"nin daha qədim nüsxəsi ilə tekstoloji tutuşdurmuş və onlar arasındakı fərqləri əsaslı şəkildə qeyd etmişdir. Əlyazma paleoqrafik və bədii tərtibat nöqtəyi-nəzərindən də diqqəti cəlb edir. Hər məsnəvinin başlığı parlaq boyalarla, qızıl suyu və zərif ornamentlərlə bəzədilmişdir. Buradakı İsfahan miniatür məktəbinə aid on bir miniatür XVII əsr miniatür sənətinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Son qeydiyyata görə, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan 37 sayda Nizami əlyazmalarından 23-ü "Xəmsə", digərləri ayrı-ayrı poemaların nüsxələri və "Xülasətül-"Xəmsə"lərdir (bir ədəd "Xəmsə"dən parçalar" adlı əlyazma da vardır). Diqqəti xüsusilə cəlb edən "Xəmsə"nin ayrı-ayrı poemalarından parçaların toplandığı "Xülasətül-"Xəmsə"lərdir. Bu, əslində, orta əsrlərdə Nizami Gəncəvi əsərlərinin nə qədər geniş yayıldığından xəbər verən dahi şairin məsnəvilərinin qısa şəkildə təqdimi, həmin dövr üçün yeni bir janr hesab edilməlidir. Bu cür topluların köməyi ilə orta əsr oxucuları bütün təfərrüfatı ilə olmasa da, böyük sənətkarın əsərləri barədə ümumi məlumat əldə edə bildilər. Məlumdur ki, həmin dövrdə Nizami Gəncəvinin bütün məsnəvilərini əldə etmək hər adama nəsb olmurdu. İnstitutda saxlanan "Xülasətül-"Xəmsə" əlyazmalarından birinin naməlum katibi Nizami əsərlərinin mütaləəsini Qurani-Kərimdən sonra ən faydalı hesab etdiyini bildirmişdir.

İnstitutda saxlanan Nizami əsərləri əlyazmaları yüksək bədii tərtibatı ilə orta əsr kitab sənətinin ən dəyərli nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Bu əlyazmaların böyük əksəriyyəti Azərbaycan xəttatı Mirəli Təbrizinin XIV əsrdə yaratdığı nəstəliq xətti ilə yazılmışdır (bir sıra nüsxələrdə başlıqlar təliq və süls xətləri ilə yazılıb). Nizami əsərləri əlyazmalarında nəstəliq xəttinin ən incə, zərif, yüksək estetik keyfiyyətlərə malik, katib-xəttatlardan böyük sənətkarlıq tələb edən növlərinə rast gəlirik. Bu nüsxələr içində miniatür sənətinin çox dəyərli nümunələri də az deyildir. M-374, M-156, M-372, M-207, M-130 şifrli beş əlyazmada 141 miniatür rəsm vardır. Bunlardan M-374 şifrli əlyazmanın vərəqlərini 44 miniatür bəzəyir. Rəsmlərin əksəriyyəti Təbriz, müəyyən hissəsi İsfahan, ən az hissəsi isə Herat miniatür məktəbinə məxsusdur. Qeydə alınmış Nizami əlyazmalarında cəmi 150-dən artıq miniatür vardır.

Orta əsr Azərbaycan əlyazma kitabının tərtibində iştirak edən müxtəlif peşə sahiblərinin – katib-xəttatların, kağız hazırlayan ustaların, bəzək vuran ləvvahların, müzəhhiblərin, miniatürçü rəssamaların, cildçilərin və s. birgə əməyinin nəticəsində meydana çıxan bu Nizami əsərləri əlyazmaları Əlyazmalar İnstitutu xəzinəsinin iftixar mənbəyidir.